

УДК 316.334.2

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
Н.Толстих,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ РАДИКАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Автори аналізують соціальні наслідки економічних трансформацій в Україні і доходять висновку про значне погіршення соціально-економічного становища населення в результаті реалізації радикальних економічних реформ.

Автори анализируют социальные последствия экономических трансформаций в Украине и приходят к выводу о значительном ухудшении социально-экономического положения населения в результате реализации радикальных экономических реформ.

Authors analyse the social consequences of economic transformations in Ukraine and come to the conclusion about the considerable worsening of socio-economic state of population as a result of realization of extreme economic reforms.

Ключові слова: економічні трансформації, соціальні наслідки, соціально-економічне становище.

Ключевые слова: экономические трансформации, социальные последствия, социально-экономическое положение.

Keywords: economic transformations, social consequences, socio-economic state.

Соціально-економічні трансформації в Україні на початку 1990-х років обґрунтовувались “архітекторами ринкового фундаменталізму” нагальною необхідністю підвищення ефективності народного господарства шляхом його приватизації та зміни “червоних директорів” як “рудиментів” командно-адміністративної системи “новими ефек-

тивними власниками”. Процес роздержавлення соціалістичної економіки на українській землі здійснювався в прискореному режимі й супроводжувався широко розрекламованими обіцянками створити на базі багатогалузевого господарства УРСР суспільство без “ізмів”, в якому всім буде жити добре. Як у цивілізованому світі!

Досягненню цієї “української мрії” мали сприяти значні індустріальні, аграрні та ресурсні можливості і високий науково-технічний потенціал України, нагромаджений за роки радянської влади. Величезне значення названих факторів у формуванні “світлого капіталістичного майбутнього” й особистої перспективи кожного громадянина України постійно підкреслювали і зарубіжні ментори, які на словах виступали за ринковий прогрес радянських республік, а у дійсності були зацікавлені в розвалі СРСР та демонтажі соціалізму на шостій частині планети. Приховуючи свої наміри, західні реформатори з допомогою “виконробів перебудови” запевняли населення України в тому, що головна мета ринкової реформації – поєднати високу соціальну захищеність населення при соціалізмі з більш ефективним функціонуванням економіки при капіталізмі.

Однак цим сподіванням, як і належало очікувати, не судилося збутися. Демонтаж Єдиного народногосподарського комплексу СРСР, Єдиної транспортної системи СРСР, Єдиної енергетичної системи СРСР призвів до стрімкої дезінтеграції міжреспубліканських зв’язків і завдав нищівного удару по всіх складових підсистемах економічної системи України. Внаслідок цього обсяг промислової продукції у перерахунку на світові ціни скоротився в Україні до 1994 р. у 2,5 раза порівняно з 1990 р., сільськогосподарської – на 30%. Дефіцит державного бюджету у 1992 р. становив 12,2% валового внутрішнього продукту (ВВП), у 1993 р. – 6,5, у 1995 р. – 10,5%. Споживчі ціни тільки в 1992 р. зросли у 33,5 раза, а у 1993 р. – більш як у 47 разів. Реальна заробітна плата у 1994 р. не досягла і третини рівня 1990 р. [1, с. 167]. Дестабілізація народ-

ного господарства призвела до критичної економічної ситуації, лягла важким тягарем на плечі трудового народу і значно погіршила стартові умови входження України у західний ринковий простір.

У цьому контексті слід зазначити, що радикальні економічні реформи, започатковані урядом Л.Кучми у 1995–1996 рр. під егідою Міжнародного валютного фонду, не привели до суттєвого оздоровлення українського господарства. Лікування його згідно з імперативними рецептами Вашингтонського консенсусу, розробленого свого часу для використання в країнах “третього світу”, виявилось ще більш небезпечним, ніж хвороба. Загалом розвиток співробітництва України зі Світовим банком, МВФ і Світовою організацією торгівлі (СОТ) не виправдав і не міг виправдати покладених на них надій. Оскільки реформація української економіки з допомогою згаданої тріади СБ–МВФ–СОТ була спрямована не на підвищення ефективності і конкурентоспроможності української економіки, а на її дестабілізацію, затягування боргового зашморгу на шії України та її усунення з глобального ринку як потенційного конкурента держав “золотого мільярда” планети.

Негативні наслідки господарювання в нашій країні СБ–МВФ–СОТ, які користуються репутацією головного локомотива глобалізації по-американськи у країнах “третього світу” і з “перехідною економікою”, випливають з їхньої інституційної природи. Характеризуючи квінтесенцію їх діяльності в сучасному світі, американські соціологи К.Корген і Дж.Уайт підкреслюють: “Світова організація торгівлі (СОТ), яка наглядає за дотриманням умов глобальної торгівлі; Міжнародний валютний фонд (МВФ), який керує глобальними фінансовими потоками; і Світовий банк (СБ), який надає позички для економічного розвитку, контролюються переважно країнами глобальної Півночі і перебувають під впливом глобальних корпорацій. Загалом ці організації справляють сумарний вплив на збільшення влади і багатства країн глобальної Півночі і водночас зменшують владу, добробут і якість життя у країнах глобального Півдня” [2, с. 79].

Фінансова криза 1998–1999 рр. ще більше погіршила перспективи соціально-економічних перетворень в Україні в інтересах людей праці. Оскільки вона закінчилася глибоким економічним спадом, девальвацією національної валюти і швидкими темпами інфляції, період переведення народного господарства України на ринкові рейки набув надто важкого і затяжного характеру. На відміну від цього т. зв. народна приватизація здійснювалася у стилі бліцкригу і призвела до розграбування, привласнення і вивезення за кордон космополітичними і компраторськими “нуворишами” радянської спадщини, створеної і захищеної кількома поколіннями радянських людей. “Прихватизація”, як її влучно назвав український народ, фактично була спрямована не на підвищення ефективності вітчизняної економіки, а на реставрацію капіталізму і надання цьому процесу незворотного характеру. Внаслідок цього економіка України спромоглася перейти у фазу відтворювального зростання тільки у 2000 р., яка тривала приблизно до 2007 р.

Після завершення т. зв. Помаранчевої революції “керманичі української нації” почали шукати вихід з кризової ситуації у площині інтеграції у загальноєвропейські структури, сподіваючись стати спочатку асоційованим, а потім повноправним членом Європейського Союзу (ЄС). Однак сподівання команди Ющенка на те, що взятий нею курс на реалізацію “європейського вибору” стимулює “золотий дощ” європейських інвестицій в українську економіку не витримали випробування часом. З одного боку, ЄС утримувався від суттєвих фінансових вливань в українську промисловість і сільське господарство з метою їх підтримки, з другого – переорієнтація Києва на розвиток співробітництва з ЄС і НАТО спричинила досить значне погіршення традиційних міждержавних зв’язків України з Російською Федерацією (РФ).

У 2008–2009 рр. хвиля першої в історії людства глобальної фінансово-економічної кризи накрила знесилену радикальними реформами Україну, що мало тяжкі наслід-

ки для нашої країни, яка продемонструвала найгірші результати господарювання в депресивних умовах серед усіх країн Співдружності Незалежних Держав: ВВП знизився у 2009 р. на 15%, промислове виробництво – майже на 22%, експорт – на 40%, імпорتنі операції – на 46%, курс валюти девальював з 5 гривень до 8 гривень за 1 долар США [1, с. 170]. Цілком зрозуміло, що це призвело до значного падіння рівня і якості життя населення України внаслідок нової Великої депресії, яка на порозі ХХІ століття охопила весь світ, і суттєвого зростання протестних настроїв у середовищі трудового народу.

Саме цією обставиною пояснюється активна підтримка Євромайдану частиною киян і жителів інших регіонів, які були введені в оману офіційною і приватною пресою і виступили на захист чужих для них цілей української олігархії. Остання на повну потугу використала протестну енергію простих людей для досягнення своєї мети – нового перерозподілу влади і багатства в Україні. Узурпація влади великим бізнесом внаслідок державного перевороту не мала наслідком обіцяного покращення соціально-економічного становища людей праці, а навпаки, примусила їх ще більше затягнути паски і втягнула багатьох з них у братовбивчу війну на Сході країни, якій не видно кінця.

Таким чином, радикальні економічні реформи не привели ні до появи ефективного власника, ні до підвищення ефективності національної економіки, ні до побудови нового суспільства без “ізмів”, де всі люди знайдуть гідне життя в умовах торжества соціальної справедливості. Замість цього “народна приватизація” та інші структурні перетворення економіки України під егідою СБ–МВФ–СОТ перетворилися на джерело збагачення для одних і зубожіння для інших. Внаслідок реалізації ринкових заходів співвідношення доходів верхніх і нижніх 10% населення України збільшилось з 5:1 у радянські часи до 40:1 на початку нового століття. У цьому контексті науковий аналіз ставлення українців до переведення економіки на капіталістичні рейки і рівня життя населення України,

який визначається загальним обсягом споживаних ним матеріальних благ та послуг, набуває сьогодні суттєвого академічного і практичного значення.

За роки ринкових трансформацій в Україні не сталося відновлення виробництва в дореформеному обсязі, не було здійснено й структурної перебудови економіки відповідно до вимог сучасності. Приватизація великих підприємств не привела до їхньої модернізації, не створила додаткових робочих місць. Малий бізнес, який став притулком для значної кількості вимушено безробітних, серед яких багато висококваліфікованих професіоналів і робітників, сконцентрований сьогодні у сфері торгівлі, робота в якій не вимагає значного докладання інших знань, крім обізнаності з комерцією. Внаслідок відмови держави від перерозподілу прибутків власників великих підприємств і фінансових активів у суспільстві неймовірно зросла соціально-економічна нерівність. Суспільство сьогодні є вкрай поляризованим, поділеним на незначну групу тих, хто виграв від ринкових трансформацій, і більшість населення, що намагається вижити в жорстких умовах малозабезпеченості й соціальної незахищеності.

Результати моніторингового опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2014 р., як і дані попередніх багаторічних опитувань, свідчать, що ринкові реформи, спрямовані на приватизацію засобів виробництва і скорочення участі держави в управлінні економікою на користь ринкових механізмів, не знаходять підтримки у більшості населення. Як видно з *таблиці 1*, скоріше позитивно щодо приватизації великих підприємств (19,9%) і землі (21,6%) висловилися тільки п'ята частина опитаних. І навпаки, негативно їхню передачу у приватну власність сприймає половина респондентів – 54,4% і 52,9% відповідно. Стосовно приватизації малих підприємств спостерігається протилежне співвідношення — частка респондентів, які ставляться до неї позитивно (43,1%), перевищує частку тих, хто сприймає її негативно (25,9%).

Відповіді респондентів на запитання про роль держави в управлінні економікою виявили, що прибічники міні-

Таблиця 1

**Ставлення населення України до приватизації
засобів виробництва (2014, N=1800, %)**

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... ?</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати, негативно чи позитивно</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Не відповіли</i>
Великих підприємств	54,4	25,2	19,9	0,5
Малих підприємств	25,9	30,1	43,1	0,3
Землі	52,9	24,8	21,6	0,7

мізації її участі на користь нічим не стриманої ринкової стихії (9%) становлять меншість. І навпаки, найчастіше (48,9%) респонденти схилилися до підтримки комбінації державного регулювання і ринкових методів. Частка опитаних, які погоджувалися з думкою, що було б краще повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, становила 26,1%. Цікаво, що таку точку зору підтримав кожний п'ятий (22,3%) респондент віком до 30 років, тоді як прибічників мінімізації державного регулювання на користь ринку серед них виявилось вдвічі менше (11,1%). Кількість респондентів, які відзначали, що їм важко відповісти на запитання про роль держави і ринку в економіці, становила 14,4%.

Схвалення більшістю респондентів активної ролі держави в управлінні економікою в жодному разі не свідчить про поширення утриманських орієнтацій серед населення України. Половина (50,6%) опитаних відзначали, що вони хотіли б відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо), а серед респондентів віком до 30 років такі наміри висловили 73,2%. Крім того, переважна більшість (78,5%) всіх опитаних вважали важливою особисто для себе цікаву роботу. Водночас прагнення більшості населення, освітній рівень якого відповідає сучасним світовим вимогам до знань та навичок, залишається незатребуваним економікою. Так, 60% респондентів

відзначали, що в їхньому населеному пункті важко знайти будь-яку роботу. Частка респондентів, які на час опитування перебували в ситуації вимушеного безробіття, становила 11,7%. До цієї групи слід відносити не тільки тих опитаних, які вказували, що вони є зареєстрованими безробітними (1,6%), а й респондентів, котрі зазначали, що вони не мають постійної роботи, але підробляють у різних місцях (6,7%), чи не працюють і не мають ніяких джерел доходів (3,4%).

Найпомітнішою ознакою соціальної структури українського суспільства часів ринкових трансформацій стало небачене раніше, нічим не виправдане і нелегітимне майнове й економічне розшарування. Егалітарні цінності, які поділяє більшість населення України, відображають не лише сучасні вимоги щодо справедливого устрою суспільства, в якому різке розшарування за умов малозабезпеченості переважної більшості населення може призвести до втрати громадянами сенсу спільного життя, в якому не перетинаються шляхи бідних і багатих, а й унеможливорює економічний і соціальний прогрес. Малозабезпеченість значної частини населення внаслідок концентрації суспільного багатства в руках чисельно незначної групи не тільки не дає змогу забезпечувати їм гідні умови життя, а й оновлювати знання і повноцінно працювати. Тільки суспільства, в котрих держава перерозподіляє результати суспільного виробництва з метою забезпечення всім громадянам можливостей для всебічного задоволення потреб і розвитку, може визначати та реалізовувати успішні соціально-економічні стратегії, засновані на ефекті від використання творчого потенціалу всебічно розвиненої особистості. Як свідчать дані *таблиці 2*, відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі) вважають для себе важливим більшість (73,8%) респондентів, стільки ж виявилось й тих, хто вважав важливим для себе створення в суспільстві рівних можливостей для всіх (72,6%).

Ще однією ознакою соціальної структури українського суспільства сьогодні є низький рівень життя більшості

Таблиця 2

Егалітарні цінності в суспільній свідомості
населення України (2014, N=1800, %)

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас...</i>	<i>Відсутність значного соціального розширення (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)</i>	<i>Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх</i>
Зовсім не важливо	2,1	1,0
Скоріше не важливо	4,3	1,7
Важко відповісти, важливо чи ні	19,5	14,5
Скоріше важливо	33,7	25,3
Дуже важливо	40,1	47,3
Не відповіли	0,3	0,3

його громадян і наявність значних прошарків малозабезпеченого населення. Самооцінка рівня життя сімей респондентів (за шкалою від 0 – найнижчий до 10 – найвищий) становила 3,6 бала. При цьому 3,3% опитаних оцінювали його на “нульовому” рівні, а оцінки кожного п’ятого (20,7%) респондента розташовувалися в інтервалі 0–2 бали. Загалом рівень життя своїх сімей нижче середньої позначки в 5 балів оцінювали 74,7% респондентів. Крім того, кожний п’ятнадцятий (6,3%) опитаний вказував на злиденне становище власної сім’ї і 40,1% опитаних зазначали, що їхні родини перебувають у бідності.

Такі низькі оцінки власного добробуту пояснюються низьким рівнем доходів населення України. Середній розмір середньоподушного доходу в родинях 91,7% опитаних (8,3% респондентів не дали відповіді на запитання про розмір доходу своєї сім’ї) становив 1716,7 грн, тобто був майже в 1,5 раза вищим, ніж офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму (1176 грн на особу на місяць). Але середньодушові доходи в домогосподарствах третини (34,2%) респондентів були нижче офіційно встановленого

розміру прожиткового мінімуму, у 41% респондентів вони перевищували офіційний розмір прожиткового мінімуму, але були нижчими, ніж його подвійний розмір. І тільки 16,5% опитаних були представниками домогосподарств з середньоподушними доходами вище подвійного розміру офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Середня грошова оцінка респондентами розміру прожиткового мінімуму, достатнього, на їхню думку, для цього соціального стандарту, становила 2505 грн, і, отже, перевищувала середній розмір душевого доходу в домогосподарствах респондентів у 1,5 раза, а офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму – у 2,1 раза.

Одним із негативних наслідків ринкового реформування стало скорочення промислового виробництва в Україні, що зумовило не лише економічний занепад, з якого країна не вийшла до теперішнього часу, а й вивільнення значної чисельності робітників, погіршення умов зайнятості й оплати праці. Сьогодні працівники, трудова діяльність яких створює реальне багатство суспільства, щоденно стикаються з незатребуваністю і труднощами виживання. За даними опитування, кожний дев'ятий (11,3%) респондент, який за видом зайнятості належав до робітників, відзначав, що протягом року перед опитуванням був змушений перебувати безробітним, 17,6% опитаних представників робітничого класу відзначали, що в цей період їм доводилося стикатися з матеріальною скрутою, коли нема за що купувати найнеобхідніші продукти. Як видно з *таблиці 3*, сфера споживання значної частини робітників обмежується необхідним споживанням, і набагато більша їхня частка вважає недостатніми можливості всебічного задоволення власних потреб. Серед опитаних робітників 25,0% вказували на власну неможливість купувати найнеобхідніші продукти і 41,8% — на недостатню можливість харчуватися відповідно до власних смаків. Кожний шостий (17,4%) робітник відзначав нестачу необхідного одягу, і майже вдвічі більше (30,0%) — незадовільні можливості придбання модного і красивого одягу. Необхідна

медична допомога є недоступною для 41,6% опитаних робітників, 60,5% не мають можливостей повноцінно проводити відпустку і майже половина (45,3%) не здатні забезпечити собі повноцінне дозвілля. Реально частка тих, хто існує на межі виживання і не має можливостей для широкого споживання товарів та послуг і відновлення своєї робочої сили, є більшою, оскільки в умовах високого рівня безробіття робітники, як і всі наймані працівники в цілому, вимушені погоджуватися на будь-яку, часто фізично вкрай виснажливу і небезпечну роботу з невисокою заробітною платою, внаслідок чого у них відбувається зниження вимог до життя і навіть об'єктивно несприятливі умови життя і праці, в яких вони існують, сприймаються ними як задовільні.

Таблиця 3

Самооцінка робітниками можливостей задоволення потреб
(2014, N=380, %)*

<i>Чи вистачає Вам... ?</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>	<i>Не відповіли</i>
Можливості купувати найнеобхідніші продукти харчування	25,0	22,4	51,1	1,6	0,0
Можливості харчуватися відповідно до власних смаків	41,8	27,9	26,6	3,4	0,3
Необхідного одягу	17,4	16,1	62,6	3,7	0,0
Модного та красивого одягу	30,0	23,9	25,8	20,3	0,0
Необхідної медичної допомоги	41,6	27,4	17,6	3,4	0,5
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,5	17,9	17,6	3,4	0,5
Повноцінного дозвілля	45,3	25,0	25,0	4,7	0,0

*До підгрупи робітників увійшли респонденти, які вказували, що вони є кваліфікованими робітниками (N=266) чи підсобними робітниками, різноробами (N=114).

За даними опитування, заробітна плата 11,4% робітників була нижче офіційно встановленого мінімального розміру (1218 грн на місяць). Навіть серед опитаних кваліфікованих робітників частка таких респондентів становила 9,0%. Найчастіше (43,9%) опитані робітники називали розмір своєї заробітної плати, який перевищував офіційно встановлений мінімальний її розмір, але був нижче подвійної її позначки. Вище подвійного офіційно встановленого розміру заробітна плата виявилася лише у третини (34,7%) опитаних робітників. Це свідчить про низький рівень оплати праці робітників, що не дозволяє їм повною мірою відтворювати свій трудовий потенціал.

Розробка і реалізація стратегій соціально-економічного розвитку країни передбачає розглядання економіки й суспільства як єдиної системи і врахування ставлення всіх верств населення до реформ. Вихід з глибокої економічної і соціальної кризи, в якій опинилася країна внаслідок неоліберального реформування на засадах неприборканого суспільством ринку, передбачає врахування державою інтересів всіх членів суспільства. Цілком зрозуміло, що подолання сучасної кризи в Україні потребує відмови від подальшої лібералізації економіки і створення механізмів перерозподілу результатів суспільного виробництва з метою розв'язання проблеми малозабезпеченості значної частини суспільства.

Література

1. *Косикова Л.С.* Основные этапы и результаты социально-экономических трансформаций на Украине / Л.С. Косикова // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2014. – № 1. – С. 167–171.
2. *Korgen K.* The Engaged Sociologist: Connecting the Classroom to the Community / К.Кorgen, J.M.White. – Thousand Oaks-London-New Delhi : Pine Forge Press, 2007.